

AANTEKENINGEN BIJ *OOIT*, DEEL 2: DE OPKOMST VAN NIET-POLAIR *OOIT*

Jack Hoeksema

1. Verwarring en verandering¹

Tijden van verandering zijn tijden van verwarring. Normen verschuiven, men weet niet meer wat goed en slecht is, en het resultaat is verwarring die eerst geleidelijk wegebt als de verandering zich heeft voltrokken en een nieuwe toestand van rust is ingetreden.

We zien deze verwarring ook bij veranderingen in de taal. Een goed voorbeeld is de status van *ooit*. Seuren (1975) geeft *ooit* als een voorbeeld van een negatief-polaire uitdrukking in het Nederlands, maar Seuren (1976) noemt *ooit* een negatief-polaire uitdrukking. Van der Wouden (1988, 1994) daarentegen houdt vol dat *ooit* gelijktijdig zowel een negatief-polaire als een positief-polaire uitdrukking is (zoals Chomsky (1981) heeft betoogd dat PRO zowel pronominaal als anaforisch is), terwijl de Hoop (1988: 120) ontkent dat *ooit* gevoelig is voor polariteit. Voor al deze stellingen valt op het eerste gezicht wel iets te zeggen. De reden dat de zaak enigszins subtiel ligt is enerzijds dat de distributie van *ooit* vrij complex is, en anderzijds dat diezelfde distributie nogal scherpe veranderingen heeft ondergaan in de afgelopen decennia. Ik wil hier betogen dat *ooit* in de afgelopen decennia van een negatief-polaire uitdrukking zich ontwikkeld heeft tot een uitdrukking met zowel een negatief-polair als een niet-polair gebruik. Het moderne *ooit* is daarmee een geval van polysemie. Ik heb deze stelling reeds eerder gelanceerd in Hoeksema (1998a), maar ik wil hem thans uitgebreider en met meer aandacht voor de historische en regionale details aan de lezer voorleggen.

Kijken we naar het gebruik van *ooit* in 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse teksten, dan ontkomt men niet aan de conclusie met een negatief-polair element van doen te hebben.² Typerende contexten waarin dit woord zijn opwachting maakt zijn vragende zinnen, negatieve zinnen, conditionele bijzinnen, comparatiefzinnen, relatieve bijzinnen bij superlatieve en universele NPs, en dergelijke (zie Klima 1964, Seuren 1976, 1985, Fauconnier 1975, 1978, Ladusaw 1980, Linebarger 1980, 1987, Zwarts 1981, 1986a,b, Heim 1984, Hoeksema 1983, 1986a,b, Hoeksema en Klein 1995, Kürschner 1983, Progovac 1988, 1994, Krifka 1990 a,b, Kadmon en Landman 1990, 1993, Szabolcsi en Zwarts 1993, Van der Wouden 1994, 1997, Van der Wal 1996, Giannakidou 1998 en Israel 1998 voor een uitgebreider overzicht van de omgevingen waarin negatief-polaire uitdrukkingen zich ophouden). Enkele typerende voorbeelden voor dit vroegere gebruik zijn:

- (1) a. Ik geloof niet dat zij ooit geweten heeft dat Bekker bestond
- b. Heb jij ooit geweten hoeveel schapen er in Australië zijn en hoe diep 't Suezkanaal is?
- c. Hij was gesjochtener dan ooit.³

Sinds de jaren 1960 vindt men echter, in steeds toenemende mate, ook voorkomens van *ooit* in gewone bevestigende mededelende zinnen. Dit gebruik, hier aan te duiden als het “niet-gevoelige” of “niet-polaire” gebruik wordt geïllustreerd in (2):

- (2) a. Ooit kom ik terug.
b. Er woonde hier ooit een heks.

Ik zal beargumenteren dat deze verandering in het gebruik van *ooit* niet gezien moet worden als een geleidelijk verlies van de negatief-polaire status van *ooit* (zoals Zaalberg 1977 suggereert), maar dat er naast (en dus niet in plaats van) het oude negatief-polaire gebruik van *ooit* een nieuw niet-gevoelig gebruik is ontstaan.

Alvorens nader in te gaan op de veranderingen die *ooit* heeft ondergaan, is het zinnig enkele woorden te wijden aan de status van *ooit* als negatief-polaire uitdrukking in de periode voordat de verandering plaats greep. Wat voor soort uitdrukking was het eigenlijk? Deze vraag is niet zonder rijm of reden, daar er vele en velerlei negatief-polaire uitdrukkingen zijn (zie o.m. Van der Wouden 1994, 1997, Hoeksema 1998b, Van der Wal 1996). Voor een nadere karakterisering van negatief-polair *ooit* leek het me dienstig om een uitgebreide verzameling aan te leggen van vindplaatsen. Ongeveer 17.500 voorkomens zijn met dit doel door mij verzameld vanaf 1991, mede dankzij de hulp van vele vrienden en collega's, deels ook langs elektronische weg door het aftappen van bestaande tekstcorpora, kranten op cd-rom e.d. Om een indruk te geven van de grootte van deze verzameling: CELEX (een elektronische database met lexicale gegevens, gebaseerd op een corpus van 42,4 miljoen woorden) geeft een frequentie van 8867. Een jaargang van de Volkskrant op CD-ROM geeft ruim 3000 voorkomens (1995: 3496, 1996: 3709, 1997: 3176, 1998: 3049). Alleen het grootste corpus ter wereld, het World Wide Web, biedt aanzienlijk meer vindplaatsen: volgens AltaVista waren het er op 1 april 1999 in totaal 33.134. We mogen dus wel aannemen dat de verzameling die we gebruiken groot is. Zelfs wanneer we slechts een deel van de gegevens gebruiken, bijv. de vindplaatsen van voor 1900, valt er nog veel te zeggen over de distributie van *ooit*. Deze uitgebreide verzameling is reeds gebruikt voor een aantal deelstudies (Hoeksema 1996, 1998a) en is rijk genoeg om zelfs antwoorden te kunnen geven op vragen waarvoor de verzameling aanvankelijk in het geheel niet was aangelegd.

De verzamelde voorkomens zijn opgeslagen in een elektronische kaartenbak, en gecodeerd op een aantal variabelen, zoals de grammaticale context, het decennium waarin het werd gebruikt en het decennium waarin de auteur werd geboren. Deze laatste variabele maakte het onmogelijk om veel tekstmateriaal uit kranten of tijdschriften op te nemen, omdat de identiteit van de schrijver vaak niet bekend is. Om dezelfde reden is ervan afgezien om materiaal van radio of televisie op te nemen. Informatie over de leeftijd van de auteur is van belang als men wil zien of een verandering in het taalgebruik zich ook doorzet bij oudere gebruikers, of dat alleen de jongste generaties er aan mee-doen. Het komt me voor dat fonologische veranderingen veelal per generatie gaan: de Gooise /t/ wordt in steeds grotere cirkels rond het Gooi aangetroffen, maar vooral onder de jeugd. Oudere sprekers doen niet mee met deze nieuwe uitspraak. Er is in het verleden veel kwantitatief gericht onderzoek gedaan naar veranderingen van fonologische aard, wat minder vaak ook naar syntactische veranderingen, maar betrekkelijk weinig naar lexicale veranderingen, zoals de verandering die *ooit* in de afgelopen decennia heeft ondergaan en die in wat volgt nog uitgebreider zal worden beschreven. Het is om die reden geen slecht idee ook leeftijd als variabele mee te nemen voor ons onderzoek.

2. Distributionele eigenschappen van negatief-polaire uitdrukkingen

2.1. Afwezigheid van ontkende universalia

In het licht van het werk van Frans Zwarts op het gebied van de negatieve polariteit (Zwarts 1981, 1986a,b, 1998) is het opmerkenswaard dat *ooit* niet voorkomt in het bereik van ontkende universele kwantoren, zoals *niet iedereen*, *niet overal*, *niet altijd*. Volgens Zwarts zijn er (tenminste) twee soorten van negatief-polaire uitdrukkingen, die hij aanduidt als *sterk* en *zwak*. Zwakke uitdrukkingen verlangen slechts dat de omgeving waarin ze optreden monotoon dalend is (Fauconnier 1978, Ladusaw 1980, Zwarts 1981). Deze notie kan als volgt worden gedefinieerd:

(3) *Monotoon dalende omgevingen:*

Een omgeving $W _ Z$ is *monotoon dalend* dan en slechts dan als voor alle X, Y zodanig dat $X \rightarrow Y$ (X impliceert Y), geldt: $WYZ \rightarrow WXZ$. (NB: de pijl staat voor de gegeneraliseerde implicatierelatie, die voor constituenten die geen zinnen zijn neerkomt op de hyponymierelatie. Dus *paard* \rightarrow *hoefdier*, omdat *paard* een hyponiem is van (meer specifiek is dan) *hoefdier*.)

Voorbeelden van monotoon dalende omgevingen zijn *niet* __, *niemand* __ (het bereik van negatie), *iedere* _ is X (de restrictie van een universele kwantor), *als* __, *dan* X (het antecedent van een conditionele zin), *weinig* X __ (het bereik van een NP met de determinator *weinig*), *hoogstens* n N ____. Zo kan bijvoorbeeld de negatief-polaire uitdrukking *hoeven* voorkomen in elk van de volgende contexten:

- (4)
a.	Ik hoef niet naar bed.	(reguliere negatie)
b.	Niemand hoeft naar bed.	(negatieve kwantor)
c.	Niet iedereen hoeft naar bed.	(negatie + universele kwantor)
d.	Weinig kinderen hoeven naar bed.	(bereik van <i>weinig</i>)
e.	Hoogstens vijf kinderen hoeven naar bed.	

Elk van deze omgevingen voldoet aan de eis van dalende monotonie. Neem bijvoorbeeld eens aan dat vroeg naar bed gaan naar bed gaan impliceert. Dan dienen we aan te tonen dat de volgende implicaties, waarbij we *naar bed gaan* vervangen door de specifiekere uitdrukking *vroeg naar bed gaan*, geldig zijn:

- (5)
a.	Ik hoef niet naar bed	\rightarrow	Ik hoef niet vroeg naar bed
b.	Niemand hoeft naar bed	\rightarrow	Niemand hoeft vroeg naar bed
c.	Niet iedereen hoeft naar bed	\rightarrow	Niet iedereen hoeft vroeg naar bed
d.	Weinigen hoeven naar bed	\rightarrow	Weinigen hoeven vroeg naar bed
e.	Hoogstens vijf kinderen hoeven naar bed	\rightarrow	Hoogstens vijf kinderen hoeven vroeg naar bed

Sterke negatief-polaire uitdrukkingen daarentegen vereisen niet slechts een context die monotoon dalend is, maar een waarin daarenboven de volgende gelijkstelling (een van de

bekende wetten van De Morgan uit de boolese algebra) geldig is:

$$(6) \quad W [X \text{ of } Y] Z \quad \leftrightarrow \quad [W X Z] \text{ en } [W Y Z]$$

Een dergelijke omgeving $X _ Z$ wordt *anti-additief* genoemd in het werk van Zwarts. Typerende voorbeelden van anti-additieve omgevingen zijn o.m. het bereik van negatieve expressies als *niets*, *niemand*, *niet*, *nooit*, *nergens*, *nimmer*, *geen* en dergelijke, maar ook bijvoorbeeld restricties van universele kwantoren. Dit blijkt uit de geldigheid van de volgende gelijkstellingen:

- (7) a. Niemand at of dronk \leftrightarrow Niemand at en niemand dronk
 b. Nergens werd gegeten of gedronken \leftrightarrow
 Nergens werd gegeten en nergens werd gedronken
 c. Iedere man of vrouw rookte \leftrightarrow
 Iedere man rookte en iedere vrouw rookte

Niet anti-additief is het bereik van ontkende universele kwantoren zoals *niet iedereen*, *niet altijd*, *niet overal* en dat van *weinig N* of *hoogstens n N*. Bij voorbeeld, *niet iedereen is rijk of machtig* impliceert dat tenminste één persoon niet rijk of machtig is. Vandaar dat we mogen concluderen: *niet iedereen is rijk en niet iedereen is machtig*. Echter, de inferentie is niet geldig in de andere richting. Uit *niet iedereen is rijk en niet iedereen is machtig* volgt niet dat niet iedereen rijk of machtig is. De inferentie van links naar rechts vereist enkel dat de context van de disjunctie in het linkerlid monotoon dalend is.

Het meest bekende voorbeeld van een sterke negatief-polaire uitdrukking is de adverbiale expressie *ook maar* (zie Zwarts 1981, 1986). Zoals Rullmann en Hoeksema (1997) hebben laten zien voldoet deze uitdrukking niet helemaal aan deze eis wanneer we Zwarts' theorie gaan toetsen aan een uitgebreid corpus van voorkomens, maar is het aantal overtredingen van de anti-additiviteitseis niettemin significant kleiner dan bij een vergelijkbare uitdrukking als *zelfs maar*.

Zouden we nu *ooit* beschouwen als een negatief-polaire uitdrukking van de sterke soort, dan kunnen we hiermee de afwezigheid van ontkende universele kwantoren als context verklaren. Kijken we echter naar de mogelijkheid van *weinig* of *nauwelijks* als triggers, dan wordt deze verklaring onaannemelijk. In het corpus komen 30 vindplaatsen voor van *ooit* in combinatie met *weinig*, de meesten van auteurs die uitsluitend negatief-polair *ooit* gebruiken, zodat contaminatie van de data met positief *ooit* niet waarschijnlijk is. Hetzelfde geldt voor 21 vindplaatsen van *nauwelijks*.

In de literatuur is nog een ander voorstel te vinden, dat wellicht beter past bij de eigenschappen van *ooit*. Jackson (1994, 1995) betoogt dat indefiniete negatief-polaire uitdrukkingen alleen voorkomen in universele beweringen. Universele beweringen worden o.m. gekenmerkt door de eigenschap dat ze gemakkelijk te falsifiëren zijn. Een bewering als *Alle zwanen zijn wit* wordt weerlegd door een enkele zwarte zwaan. Hetzelfde geldt voor de negatieve universele zin *Er zijn geen zwarte zwanen*. Omgekeerd zijn existentiële beweringen, zoals *Er is een zwarte zwaan*, gemakkelijk te verifiëren (1 voorbeeld volstaat) maar moeilijk te falsifiëren. Falsificatie door een enkel geval blijkt te corresponderen met Zwarts' notie van anti-additiviteit, volgens een bewijs van Johan van Benthem (zie Jackson 1994 voor details). Wanneer de notie van gemakkelijke falsificatie

wordt uitgebreid naar falsificatie door een kleine verzameling, wordt het mogelijk om de notie ‘universele bewering’ uit te breiden naar beweringen met *weinig*. Een stelling als *Weinig zwanen zijn zwart* kan gefalsificeerd worden door een relatief kleine verzameling zwarte zwanen (zolang het er maar meer zijn dan wat in de context als ‘weinig’ wordt beschouwd). Voor een stelling als *Veel zwanen zijn zwart* moet men een groter deel van het domein beschouwen alvorens men de zin als gefalsificeerd kan bestempelen. Jackson heeft zodoende een theorie die gevallen als *Iedereen die ooit in Groningen is geweest kent het peerd van Ome Loeks*, *Niemand heeft dat ooit durven zeggen* en *Weinigen waren ooit zo ver gekomen* als een natuurlijke klasse behandelt (de klasse van (quasi-) universele beweringen), en gevallen als *Niet iedereen heeft dat ooit geweten* op één lijn stelt met existentiële zinnen als *Iemand heeft dat ooit geweten*. Ook voor het Engelse *ever* valt op dat *few/little* en *hardly* regelmatig het voorkomen van deze uitdrukking uitlokken, terwijl *not all* __, *not every* __, *not always* __ etc. in mijn materiaal (688 voorkomens, afkomstig uit Britse én Amerikaanse teksten) niet voorkomen als omgevingen.

2.2. Distributie over omgevingen

In Tabel 1 staat het aantal voorkomens van *ooit* in een aantal omgevingen en daarnaast de gegevens voor *ever* en *je(mals)*. Bij de gegevens voor *ooit* zijn alleen voorkomens tot 1950 opgenomen (dus van voor de periode dat niet-polair *ooit* algemeen gangbaar werd) en zijn de destijds tamelijk zeldzame voorkomens van niet-polair *ooit* niet meegeteld.

(8) Tabel 1: *Corpusgegevens voor OOIT, EVER, JE(MALS)*

omgeving	ooit (N=7294)	ever (N=688)	je(mals) (N=381)
voor(dat)	0,5%	1%	0,5%
comparatieven	24%	14%	18%
conditionele zinnen	11%	8%	5%
weinig	0,5%	1%	1%
nauwelijks	0,2%	2%	6%
negatieve zinnen	21%	22%	21%
complementen van negatieve predikaten	3%	9%	6%
vraagzinnen	24%	16%	22%
superlatieven	9%	19%	12%
restrictie van universele kwantoren	2%	5%	2%
zonder	4%	1%	6%
rest	1%	2%	0,5%

Naast verschillen zijn er ook sterke overeenkomsten in de distributie van de drie temporele negatief-polaire uitdrukkingen. Zo zijn alle belangrijke contexten van *ooit* ook belangrijke contexten voor *ever* en *je(mals)*. Opmerkelijk is het vrijwel ontbreken van combinaties als *nauwelijks ooit* in het Nederlands, terwijl *hardly ever* en *kaum jemals* heel gewoon zijn. Op dit punt kiest onze taal duidelijk voor het alternatief *vrijwel nooit*. Dit is overigens geen op zichzelf staand feit: ook *nauwelijks iemand*, *nauwelijks iets*, *nauwelijks ergens* worden vermeden ten faveure van *vrijwel niemand*, *vrijwel niets*, *vrijwel nergens*, opnieuw in tegenstelling tot het Engels waar *hardly anybody*, *hardly anything*, *hardly any-*

where frequente combinaties zijn.

3. Polysemie van OOIT

Hoogfrequente woorden zoals *ooit* vertonen vaak polysemie (Leuschner 1996). Men kan bijvoorbeeld aan het Engelse *ever* denken dat een dubbel gebruik kent als negatief-polaire existentiële kwantor en als niet-polaire universele kwantor over tijd. Het tweede gebruik, waarin *ever* overeenkomt met ons *steeds*, is doorgaans archaïsch, en alleen nog levend in een aantal vaste combinaties, o.m. met comparatieven en met *after/since*:

- (3)
- a. He was ever the gentleman.
 - b. They lived happily ever after/since.
 - c. An ever increasing population dependent on ever fewer resources.
 - d. He was ever so happy to see her again.

Eenzelfde dubbelzinnigheid deed zich tot aan de 20ste eeuw voor met het Nederlandse *immer*. Terwijl het tegenwoordig enkel nog universeel wordt gebruikt, als synoniem van *altijd*, kon het in de 18de of 19de eeuw ook dienen als een variant van *ooit*, met negatief-polair karakter:

- (4)
- a. Uw vader was de eerlijkste, de goedaardigste man, die ik immer kende (Betje Wolff & Aagje Deken, Sara Burgerhart)
 - b. [G]eloof toch niet dat ik immer mijne verpligting zal vergeten (Gerrit van der Linde, Brieven van de Schoolmeester)
 - c. Wist hij of hij haar immer zou wederzien (..) ? (J.F. Oltmans, De schaap-herder)

Een ander temporeel bijwoord, *eens*, is viervoudig polyseem (cf. van der Auwera 1993, Van der Wouden et al. 1998 voor discussie), en de collocatie *nog eens* heeft op zijn beurt een viertal gebruiksmogelijkheden die slechts indirect zijn te relateren aan die van *eens*.

Ik noem deze gevallen slechts om mijn beweringen over de polysemie van *ooit* enigszins plausibel te maken. Ik geloof zelfs dat polysemie bij hoogfrequente uitdrukkingen eerder regel dan uitzondering is. In het bijzondere geval van *ooit* is het echter niet zo gemakkelijk om de twee gebruiksmogelijkheden van elkaar te onderscheiden. Dit ligt m.i. ten grondslag aan een deel van de boven genoemde verwarring omtrent de status van *ooit*. In de volgende sectie zal ik enkele tests bespreken die ons in staat stellen om de beide gebruiksmogelijkheden van *ooit* uit te pluizen.

4. Tests voor de gebruiksmogelijkheden van *ooit*

4.1. *Emfatische verlenging*

Ik ga ervan uit dat zowel het negatief-polaire *ooit* als het niet-polaire *ooit* een existentiële kwantor over tijdstippen is. Niettemin zijn er subtiele verschillen die in sommige contexten zichtbaar worden, zoals conditionele bijzinnen:

- (5) Als Fred ooit in Parijs geweest is, dan eet ik mijn hoed op.

De meest normale interpretatie van deze zin is waarschijnlijk: als Fred op enig tijdstip in Parijs geweest is, dan eet ik mijn hoed op. Ongeacht welk tijdstip hij ook in Parijs is geweest, ik eet mijn hoed op als zoiets het geval is geweest. Maar er is nog een andere mogelijkheid, waarbij *ooit* een meer specifieke interpretatie heeft. Die komt duidelijker tot uiting als we het bijwoord *inderdaad* toevoegen:

- (6) Als Fred inderdaad ooit in Parijs geweest is, dan eet ik mijn hoed op.

Nu hebben we het over een gegeven, zij het wellicht niet bekend, tijdstip waarop Fred in Parijs zou zijn geweest.

Wellicht meer concreet dan dit subtiele semantische onderscheid is een prosodisch onderscheid dat we kunnen vaststellen. Het negatief-polaire *ooit* kunnen we op een bijzondere manier benadrukken door de diftong te verlengen:

- (7) Als hij óóóit in Parijs geweest is, dan eet ik mijn hoed op.

Dit type nadruk dient niet verward te worden met focusaccent. Focus wordt primair uitgedrukt door toonhoogte, en niet of nauwelijks door lengte. Emfatische verlenging is een mogelijkheid die slechts sommige uitdrukkingen kennen, terwijl focusaccent in principe op ieder woord in een uiting kan vallen, al naar gelang de communicatieve doeleinden. Een andere uitdrukking met dezelfde mogelijkheid tot verlenging is *nooit*:

- (8) Ik kom nóóóóit weer.

Daarnaast ook graadadverbia (*hééél mooi!*) en maatnomina (*dat was jááren geleden*). Dit zijn vrijwel precies ook de uitdrukkingen die emfatische vormen van herhaling kennen: *heel, heel mooi, jaren en jaren geleden* (Hoeksema 1998b). Ook *ooit* kende vroeger die mogelijkheid van emfatische herhaling:

- (9) De arme jongen, hy is 20 jaar, & de schoonste man die ik ooit of ooit zag [...]
(*Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken, deel 1, ed. P.J. Buijnsters, 220*)

Niet-polair *ooit* daarentegen laat zich niet verlengen:

- (10) #Als hij inderdaad óóóit in Parijs geweest is, dan eet ik mijn hoed op.

Dit houdt overigens niet in, dat niet-polair *ooit* geen focusaccent zou mogen dragen. In (11), bij voorbeeld, hebben we *ooit* in topic-positie, waar enige nadruk op het bijwoord onontbeerlijk is:

(11) OOIT kom ik terug.

Misschien nog helderder wordt het onderscheid tussen focusaccent en verlenging in het volgende paar voorbeelden, waar contrastief accent wordt vergeleken met emphatische rekking:

- (12) a. Ik geloof niet dat ik óóóóit zo lekker gegeten heb.
 b. Ik zei niet dat ik OOIT zou meedoen, ik zei dat ik NOOIT zou meedoen.

We hebben hier te maken met focus, maar niet met emphatische verlenging. De eigenaardigheid van (10) doet zich ook voor bij (13) hieronder, een negatieve vraag. In negatieve vragen mag alleen niet-polair *ooit* het negatieve bijwoord *niet* volgen. De voorstelling is dus dat verlenging uitgesloten is en naar mijn oordeel is die voorspelling correct:

(13) Heb ik je niet ooit/#ooooit in de Poelestraat ontmoet?

Voor de goede orde: ik zeg niet dat rekking een noodzakelijk kenmerk voor het negatief-polaire gebruik van *ooit* is, maar dat dit negatief-polaire gebruik over de mogelijkheid van rekking beschikt, in tegenstelling tot het niet-polair gebruik. In feite wordt er relatief zelden van deze mogelijkheid gebruik gemaakt, zoals ook rekking bij graadadverbia e.d. een relatief gemarkeerde mogelijkheid is.

4.2. Komma-intonatie

Een tweede intonatieel onderscheid tussen beide typen *ooit* betreft de mogelijkheid van komma-intonatie. In (14a) wordt die mogelijkheid geïllustreerd voor niet-polair *ooit*, terwijl (14b-d) laten zien dat negatief-polair *ooit* in dezelfde intonatiegroep dient te staan als de negatieve uitdrukking:

- (14) a. Dat komt wel in orde, ooit.
 b. #Niemand was blij, ooit.
 c. #Niemand was, ooit, blij.
 d. Niemand was ooit blij.

Hierbij dient wel op te worden gemerkt dat een zin als (14b) een wat marginale lezing heeft waarbij *ooit* niet-polair is: ooit was niemand blij.

De verzoeking is groot om deze feiten te verklaren uit de welbekende c-commando conditie op het licentiëren van negatief-polair uitdrukkingen (zie Klima 1964, Hoekstra 1991, Progovac 1994, en vele anderen). Als we kunnen volhouden dat de intonatiegrens, aangeduid door de komma, wijst op adjunctie aan de hoogste knoop van boomstructuur, dan is het polaire element buiten het c-commandeer-bereik van *niemand*:

(15) [[Niemand was blij] [ooit]]

Een potentieel probleem voor een dergelijke verklaring is het feit dat in het Engels een intonatiegrens tussen negatief-polaire uitdrukkingen en het negatieve element is toegestaan:

- (16) a. Nobody was happy, ever.
b. I don't want to see you again on my ship, ever!

Maar dit blijkt een algemeen verschil tussen het Engels en het Nederlands te zijn.⁴ Ook bij andere negatief-polaire uitdrukkingen dan *ever* doet zich deze mogelijkheid voor:

- (17) I don't want these guys on my ship, any of them.

Vergelijk dit eens met zijn Nederlandse tegenhanger:

- (18) *Ik wil deze knapen niet op mijn schip, ook maar iemand van hen.

In plaats daarvan verlangt het Nederlands dat we de negatie herhalen:

- (19) Ik wil deze knapen niet op mijn schip, geen van hen.

Overigens dien ik hier te vermelden dat mijn database een voorbeeld bevat dat mijn bovenstaande beweringen lijkt te logenstraffen:

- (20) Neen, het was niet mogelijk: men kon het niet zeggen, ooit.
(Gerard Reve, *De taal der liefde*, 1972)

Ik kan deze zin echter niet accepteren als goed of gangbaar Nederlands. Wellicht moeten we deze uitglijder zien als een gevolg van de pogingen van de schrijver, in de jaren vijftig, om in het Engels te schrijven. Ik hou het erop dat het Nederlands een eis oplegt aan uitdrukkingen als *ooit* dat ze niet in dislocatie of als tussenvoegsel optreden, maar binnen dezelfde intonatiegroep moeten staan als het negatieve element dat hun aanwezigheid wettigt. Merk overigens op dat een komma-intonatie wel lineair tussen negator en polaire uitdrukking kan staan, mits het gedeelte tussen komma's zelf niet het polaire element bevat:

- (21) Niemand heeft, volgens mij althans, Johan V. ooit kunnen betrappen.

Dit wijst erop, dat de restrictie in kwestie niet strikt lineair is, maar hiërarchisch: hoewel *niemand* en *ooit* gescheiden worden door een tweevoudige koma-grens, behoren ze tot dezelfde eenheid, waarbinnen een andere eenheid zit ingebed. Zolang de twee elementen tot dezelfde eenheid behoren, is er niets aan de hand.

4.3. Dubbele voorkomens

Een derde test om vast te stellen of we met twee typen *ooit* te maken hebben is me aan de

hand gedaan door Norbert Corver. Hij merkte op dat het mogelijk lijkt om *ooit* meerdere malen in een zin te gebruiken (cf. 22a), mits het ene gebruik negatief-polair is en het andere niet. Normaal gesproken is het niet toegestaan om hetzelfde bijwoord van tijd twee keer op te laten treden (cf. 22b). Ook dubbel gebruik van negatief-polair *ooit* of van niet-polair *ooit* is uitgesloten (22c, d).

- (22) a. Ooit was geen toerist daar ooit geweest.
 b. *Gisteren was geen toerist daar gisteren geweest.
 c. *Geen toerist was ooit daar ooit geweest.
 d. *Ooit was ik daar ooit.

Samenvattend: we hebben een aantal aanwijzingen dat er twee gebruiksmogelijkheden van het bijwoord *ooit* zijn. Semantisch gezien liggen negatief-polair en niet-polair *ooit* dicht bij elkaar. Retorisch zijn ze sterk verschillend. Negatief-polair *ooit* heeft een emfatische karakter. Het dient ter versterking van negatie, het verleent een retorisch karakter aan vraagzinnen en bij conditionele zinnen wordt het conditionele karakter benadrukt. In dit opzicht gedraagt het zich als een doorsnee negatief-polaire uitdrukking. Niet-polair *ooit* daarentegen is neutraal.

5. Diachrone ontwikkelingen in het gebruik

5.1. Brabants-Limburgse origine

Hoe is het huidige tweeledige gebruik van *ooit* ontstaan? Zoals ik hiervoor al opmerkte was *ooit* in de 19de eeuw eenduidig een negatief-polaire uitdrukking. Tegenwoordig is er alle reden om van een negatief-polair en een niet-polair gebruik te spreken. Hoe en wanneer heeft zich deze verandering voltrokken? Was het een soort spontane mutatie, een kleine sprong van de ene betekenis naar de andere? Misschien. We weten niet hoe de verandering plaats vond, en onder welke omstandigheden. Daartoe ontbreekt de benodigde informatie. Er is reden om te veronderstellen dat de verandering niet plaats vond onder sprekers van het ABN. Niet-polair *ooit* heeft een tamelijk lange voorgeschiedenis, zoals onder meer blijkt uit het WNT, dat voorbeelden uit de vorige eeuw geeft. Wat het WNT er niet bij zegt is dat al die voorbeelden afkomstig zijn uit dialectmateriaal, en wel materiaal uit Brabant en Limburg. Een van de bronnen van het WNT was Mr. J.H. Hoeufft's *Proeve van Bredaasch Taal-eigen* (Breda 1836, p 432), waar men, onder het lemma *ooit*, het volgende aantreft:

“Bekend is het, dat dit een bijwoord van den verleden tijd is. Het wordt hier als zoodanig op eene meer of min bijzondere wijze gebruikt. Zoo zal men b.v. eenen landman hooren zeggen: *ik heb het ooit bijgewoond, dat die geheele polder onder water stond*”; d.i. *ik heb het wel bijgewoond, wel eens bijgewoond*, gelijk men elders zoude zeggen. Bij Kiliaan is *oijt*, *oijns*, overgezet *unquam, aliquo tempore*. Bij de Ouden vindt men dikwijls *ooit* voor *altijd*, en te regt, daar het 't tegenovergestelde van *nooit* is.”

In Jozef Cornelissen's *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*, Bijvoegsel, 2e deel, (Turnhout 1938, p. 218) kan men het volgende voorbeeld aantreffen (met *hem* als dialectvorm van *heb*):

(23) Ik hem ooit gezien dat er hagelsteen en vielen zoo dik as duive-ei'ren.

De Bont's *Dialekt van Kempenland* (part II, 1958) merkt op dat *ooit* een zeker tijdstip in het verleden kan aanduiden. Mijn voormalige collega Cor Hoppenbrouwers vond een vroeg voorkomen van niet-polair *ooit* in het onlangs gepubliceerde dagboek van P.N. Panken, een 19de-eeuwse onderwijzer uit Oostbrabant:

(24) [...] zekere inwoner van Webosch [...] had hem echter ooit verhaald, dat hij den drempel of dorpel der kapel deur in zijne jeugd [...] menigwerf had gezien (*De dagboeken van P.N. Panken 1819-1904*, band 1, p 60, aantekening uit 1844)

Het heeft er dus alle schijn van dat niet-polair *ooit* uit het dialect van Brabant afkomstig is, eventueel ook uit Limburg. Zo vinden we in de geschriften van Frans Erens, een van de Tachtigers, afkomstig uit Limburg, volop voorbeelden van niet-polair *ooit*. Bij zijn Hollandse tijdgenoten als Frederik van Eeden, Lodewijk van Deijssel of Marcellus Emants ontbreekt niet-polair *ooit* nog volledig. Vgl.:

(25) Volgens de traditie moet er ooit een Baron Haldewier hebben bestaan en ook een Baron von Sterrebach. (Frans Erens, *Vervlogen jaren*, herdruk, Tjeenk Willink, Zwolle, 1958, p. 33)

Daarnaast vinden we aanwijzingen voor een vroeg Limburgs gebruik van niet-polair *ooit* in de *Dialektatlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg* van E. Blancquaert en anderen. Hoewel gepubliceerd in 1962, gaat het materiaal voor deze atlas terug op opnamen van vlak voor en vlak na de Tweede Wereldoorlog, toen er nog geen sprake was van een algemeen gangbaar niet-polair gebruik. De zogeheten *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, gepubliceerd onder leiding van E. Blancquaert, is gebaseerd op een corpus van 200 voorbeeldzinnen die door de informanten vertaald dienden te worden in hun eigen dialect. Voor mijn doeleinden is zin 24 van speciaal belang. In Blancquaert (1948) worden hiervan twee versies gegeven, een voor Vlaanderen, een voor Nederland.

(26) *Zin 24 van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (twee versies)

- a. Hij heeft van zijn leven eens een beet gekregen (Vlaamse versie)
- b. Hij heeft ooit eens een beet gekregen (Nederlandse versie)

De Noordnederlandse versies van de oorspronkelijk Zuidnederlandse zinnen werden door Blancquaert voorgesteld aan zijn Nederlandse collega's, waarbij het hem kennelijk ontgaan is dat (26b) voor Noordnederlanders destijds niet acceptabel was. Overigens is het niet zo dat de Noordnederlandse collega's Blancquaerts zin zonder meer overgenomen hebben. Voor haar dialectatlas van Noordholland heeft Jo Daan *ooit eens* stilzwijgend vervangen door *eens*, net als Entjes voor de atlanten van Zuid-Drente, Overijssel, en

Gelderland (Hol en Entjes 1973, Entjes 1982). In de inleiding van zijn atlas van Groningen en Noord-Drente merkt Sassen op:

“Hoe moeilijkheden als het gebruik van *ooit* in 24 (..) alsook enkele andere stroefheden door de zegslieden zijn opgelost of omzeild, wijzen de teksten voldoende uit.”

En inderdaad: nergens duikt *ooit* op in Sassen's materiaal. In plaats ervan treffen we onder meer het volgende aan:

(27)	Leens	een keer
	Zijldijk	eens
	Groningen	maal
	Scheemda	een maal
	Finsterwolde	wel eens
	Wedde	eens een maal
	Eenrum	eens een keer
	Adorp	wel eens een keer

Overigens blijkt uit deze reeks wel hoe rijk het Nederlands is aan adverbia met een temporele betekenis als die van niet-polair *ooit*. Van synoniemenvrees is in dit gedeelte van het Nederlandse lexicon absoluut geen sprake.

Een ander beeld zien we in A.R. Hol en J. Passage, *Dialectatlas van Oost-Noord-Brabant, de Rivierenstreek en Noord-Nederlands Limburg*, waar niet-polair *ooit* wordt genoteerd voor plaatsen als Weurt, Rosmalen, Nuland, Geffen, Den Dungen, Heesch en Uden. De al eerder genoemde atlas van Belgisch en Nederlands Limburg is zelfs nog veelzeggender. Hoewel voor deze atlas de Belgische variant van zin (24) was gebruikt, dus de versie zonder *ooit*, vinden we niettemin een aantal plaatsen waar een zin met *ooit* was geproduceerd, zoals de Neerpeltse versie (waarbij fonetische details zijn weggelaten):

(28) Hij het ooit ene beet gekrege.

Maar we hoeven niet enkel naar atlassen te kijken om vast te stellen dat niet-polair *ooit* van zuidelijke herkomst is. In mijn database van voorkomens van *ooit* vallen volop aanwijzingen voor een dergelijke herkomst te vinden. Vanaf het begin van de eeuw tot aan de jaren 1960 is circa 2% van alle voorkomens van *ooit* niet-polair. Dit percentage is vrij stabiel gedurende de periode 1920-1960, om vervolgens snel te klimmen als het niet-polaire gebruik zich verspreid over de hele populatie. Kijken we naar deze vroege voorkomens, dan blijken ze strijk en zet afkomstig van Brabantse of Limburgse schrijvers als Toon Kortooms, Gerard Walschap, Marie Koenen, Antoon Coolen, Jos Panhuijsen, P. Gerlach Royen of Jac. van Ginneken. In (29) staat een aantal voorbeelden afkomstig uit deze periode:

- (29) a. Kon men maar zeggen: zij sterft soms, of nu en dan, of eenmaal, of dikwijls, of eerlang, of ooit; dat alles valt binnen de tijd.⁵
 b. Ooit was zij een goed, schuchter meisje.⁶

- c. En hij dacht aan de afbeelding, van die ongeborenen, die hij ooit had gezien en aan dat vormke onder de modder, dat hij in handen had gehad.⁷
- d. Zoo zou en zal dan ook ooit, naar we hopen, en liefst zoo spoedig mogelijk, en het gemakkelijkst door de dorpsonderwijzers, ons heele taalgebied moeten doorvorsch worden.⁸
- e. Het moet er toch ooit van komen.⁹
- f. Misschien vind ik ooit een tuinman, net als Lady Chatterley.¹⁰

Een vreemde eend in deze bijt lijkt op het eerste gezicht de schrijver Herman de Man (1898-1946). Hoewel geboren en getogen in Holland, heeft hij enige tijd in België doorgebracht, en zijn taalgebruik is een mengelmoes van Hollands dialect, standaard-Nederlands en zuidelijke elementen.¹¹ Dit verklaart vermoedelijk zijn onbeschroomde gebruik van niet-polair *ooit*:

- (30) a. Ooit heeft een pater het moeder uitgelegd, ten tijde van Leo's vertrek met de norbertijnen naar de Congo.¹²
- b. Het boegbeeld, Cato, dat staat weer op het voetstuk, dat jij ooit hebt laten maken.¹³

Overigens mag ik niet nalaten erop te wijzen, dat er ook Brabantse en Limburgse schrijvers zijn die nooit een niet-polair *ooit* aan hun pen laten ontglippen. Tot deze categorie hoort onder meer de Noordbrabander Anton van Duinkerken, wiens Nederlands zich sterk op de standaardtaal richt, en ook de Antwerpenaar Willem Elsschot. Schrijvers uit de provincies Oost- of Westvlaanderen kenden voor zover ik heb kunnen nagaan niet-polair *ooit* van huis uit niet. Men zoekt het tevergeefs in het vroege werk van Louis Paul Boon of Hugo Claus. Pas als het Brabants/Limburgse niet-polaire *ooit* zich over het noorden uitbreidt, wordt het ook in Vlaanderen normaal.

Overigens hebben Maaïke Schoorlemmer en Jan-Wouter Zwart mij erop gewezen dat het Brabantse gebruik van *ooit* in feite verder gaat dan het moderne gebruik van niet-polair *ooit* in de standaardtaal, omdat het bijwoord niet alleen in de betekenis “eens, op enig moment” wordt gebruikt, maar ook in de betekenis “soms, af en toe”. Maaïke Schoorlemmer (p.c.) gaf me de volgende voorbeelden uit een tekst van haar Brabantse grootmoeder:

- (31) a. Sommige meubels waren erg eenvoudig. Sommige van mahonie- of eikenhout, al of niet gefineerd met mahonie-, notenwortel-, ooit met palissanderhout. Men kent het nu soms als boerenantiek.
- b. De vrouwen zeefden het roggemeel, de zemelen werden gebruikt voor roggebroom, dat wel ooit bij spek gegeten maar meestal voor de honden en de paarden bestemd werd.
- c. Ze bracht dan voor ons als versnapering bruine suiker mee, ook wel eens komijne kaas, wel ooit scharretjes, erg droog die wij met een schaar tot fijne reepjes knipten.

In beide gebruikswijzen hebben we een existentiële kwantor over tijdstippen, met alleen in het eerste geval een uniciteitsimplicatie. In het corpus blijkt dit typisch Brabantse gebruik

een enkele keer op te duiken, zij het zeer sporadisch:

- (32) a. De oude Lord kon ooit aan zijn kant van het kanaal staan bij de bouw van zijn fabriek en dan opeens als een havik de kop vooruitsteken en kijken naar het sjofel bedrijfje van Makking.¹⁴
 b. “Een goei hart, ja,” zei de pastoor, “ge kunt de mensen ooit helemaal verkeerd beoordelen...”¹⁵

Het is niet duidelijk waarom dit gebruik zich niet over het Nederlandse taalgebruik heeft verbreid. Wellicht wijkt het te sterk af van negatief-polair gebruik, wellicht heeft ook de geringe frequentie parten gespeeld.

5.2. Niet-polair gebruik bij enkele niet-zuidelijke katholieke schrijvers

Niet-polair *ooit* duikt ook op in de geschriften van Jan Engelman (1900-1972), afkomstig uit Utrecht, en Albert Helman (geb. 1903), uit Suriname. Beide auteurs behoorden tot de groep van katholieke schrijvers die publiceerden in het tijdschrift *De Gemeenschap*. Het is denkbaar dat deze schrijvers niet-polair *ooit* ontleenden aan hun letterkundige bentgenoten, dan wel dat ze ermee vertrouwd zijn geraakt via de RK kerk. Enkele illustratieve voorbeelden uit hun werk zijn:

- (33) a. Ook hier zullen wij misschien ooit iets moois kunnen vinden.¹⁶
 b. En anders had ik haar zeker ooit ontmoet, iets van haar gehoord.¹⁷
 c. Er is nog altijd hoop, dat men dit ooit als dieper getuigenis voor Vlaanderen's essentie zal erkennen dan de letterkundige ex-voto's geven.¹⁸

Hoe dit ook zij, het is opvallend hoe zeer het taalgebruik van iemand als Helman afwijkt van dat van De Man. Zoals Zwarts (1995) het eerst heeft opgemerkt, zijn er schrijvers die niet-polair *ooit* op een restrictieve manier gebruiken, namelijk alleen in wat hij noemt nonveridicale contexten (zie ook Giannakidou 1998 voor discussie van deze notie). Dergelijke contexten worden gedefinieerd door het ontbreken van de volgende semantische eigenschap:

- (34) *Veridicaliteit*
 Een omgeving X_Z is veridicaal, precies dan wanneer voor iedere propositie Y geldt: XYZ impliceert Y .

Nonveridicale contexten zijn dus contexten waarin de waarheid van de ingebodde zin niet wordt gegarandeerd door de waarheid van het geheel. Voorbeelden van zulke contexten zijn bijvoorbeeld het bereik van intensionele expressies, zoals modale werkwoorden en adverbia, conditionele constructies, het bereik van negatie, etc. De klasse van nonveridicale contexten vormt een strikte superset van de negatieve contexten die door Fauconnier (1978) en Ladusaw (1980) zijn gedefinieerd als de contexten waarbinnen implicatie-omkering geldig is.¹⁹

Alle voorbeelden van niet-polair *ooit* in het vroege werk van Helman en Engelman

vallen te rubriceren als voorkomens in een nonveridicale context, dit geheel in tegenstelling tot auteurs als Herman de Man of Gerard Walschap, die niet schromen om *ooit* ook in veridicale contexten te gebruiken. Het lijkt erop, dat Helman en Engelman een minimale aanpassing toestonden in hun gebruik van *ooit* aan de zuidelijke norm, zonder echter *all the way* te gaan. Zwarts (1995) heeft erop gewezen, dat ook Hella Haasse een stadium van minimale aanpassing lijkt te hebben doorlopen: na aanvankelijk (tot aan de jaren 1960) uitsluitend negatief-polair *ooit* gebezigd te hebben, duikt in de jaren 1960 en 1970 ook nonveridicaal niet-polair *ooit* op, terwijl in de jaren 1980 en 1990 niet-polair *ooit* ook in veridicale omgevingen gebezigd wordt. Daarmee lijkt het erop, dat Helman, Engelman en de middenperiode van Haasse een overgangsfase laten zien van uitsluitend negatief-polair gebruik naar het huidige gemengde gebruik. In het geval van Haasse hoeven we er overigens niet van Brabantse of katholieke invloed uit te gaan. Zoals we nog zullen zien, loopt haar ontwikkeling geheel parallel aan die van de Nederlandse taalgemeenschap als geheel, een ontwikkeling die juist in haar middenfase (1965-1975) in een stroomversnelling terechtkomt.

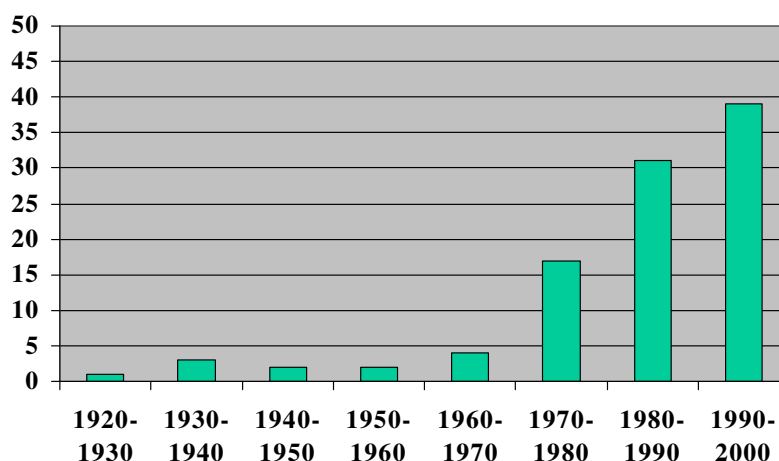
5.3. *Verbreiding van niet-polair ooit*

De verbreiding van niet-polair *ooit* over heel Nederland en Nederlandstalig België is in tal van opzichten opmerkelijk. Sociolinguïstisch is het bijzonder dat een variant zich niet vanuit de Randstad heeft verbreid, maar vanuit het van oudsher achtergestelde Zuiden. Het is aantrekkelijk om te speculeren over de economische opkomst van het Zuiden (met name Brabant) na de oorlog of over de emancipatie van het katholieke volksdeel. Belangrijk is echter de relatieve onopvallendheid van de ontwikkeling, die gladjes en snel is verlopen, zonder al te veel weerstand van schoolmeesters en taalfrikken. Er valt verder niet veel te zeggen over de preciese wijze waarop het gebruik zich heeft verspreid. Te denken valt aan een krant als de Volkskrant, van oudsher katholiek, maar vanaf de jaren zestig steeds meer een krant met een breder lezerspubliek, maar men kan ook denken aan de invloed van radio en televisie. Omdat de bronnen voor dit onderzoek gedrukte teksten waren valt over eventuele invloed van radio en televisie niets te zeggen, terwijl ook krantenteksten goeddeels buiten beschouwing zijn gebleven. Wanneer de grote krantencorpora van vandaag de dag, zoals de Volkskrant op cdrom en de grote bestanden uit NRC Handelsblad en de Meppeler Courant in de INL-corpora, reeds in de jaren zestig waren begonnen, zou het mogelijk zijn geweest iets meer over de wijze van transmissie te zeggen.

In Figuur 1 wordt de onweerstaande opkomst van niet-polair *ooit* in de tweede helft van de twintigste eeuw gedocumenteerd:

Figuur 1

Ooit: percentage niet-polair gebruik

De gegevens waarop deze grafiek is gebaseerd zijn te vinden in de volgende tabel:

Tabel 2: Toenemende verbreiding van niet-polair *ooit*

Periode	Aantal voorkomens van <i>ooit</i>	Aantal voorkomens niet-polair <i>ooit</i>
1920-1930	748	10
1930-1940	1691	50
1940-1950	1684	39
1950-1960	1702	30
1960-1970	1945	86
1970-1980	1994	327
1980-1990	1997	617
1990-2000	1979	764

Hoewel het percentage voor de jaren zestig niet al te zeer afwijkt van dat voor de jaren dertig, bijvoorbeeld, lijkt het me toch toe dat de verandering in het taalgebruik in dat decennium inzet. Pas in de jaren zeventig wordt het moderne gebruik algemeen, terwijl de jaren tachtig en negentig een voortzetting van de trend laten zien. Het meest veelzeggend is het feit dat in de jaren zestig voor het eerst een vrije grote groep niet-zuidelijke schrijvers niet-polair *ooit* gaat gebruiken, waaronder Harry Mulisch, Hella Haasse en Cees Nooteboom. Hoewel dit gebruik aanvankelijk nogal incidenteel blijft, lijkt hiermee toch de

verandering te zijn ingezet die in de jaren zeventig definitief doorzet.

5.4. Veridicaal en nonveridicaal gebruik: evidentie voor een overgangsfase

De gegevens betreffende veridicaal en nonveridicaal gebruik van niet-polair *ooit* staan in Tabel 3:

Tabel 3: Veridicaal en nonveridicaal gebruik van niet-polair *ooit*

Periode	Aantal veridicaal	Aantal nonveridicaal	Percentage veridicaal
1930-1940	23	27	46
1940-1950	19	20	49
1950-1960	13	17	43
1960-1970	48	38	56
1970-1980	218	109	67
1980-1990	494	123	80
1990-2000	601	163	79

Pas in de jaren 1960 wordt veridicaal gebruik van niet-polair *ooit* frequenter dan nonveridicaal gebruik. Het relatief veelvuldige voorkomen van niet-polair *ooit* in nonveridicale omgevingen is het gevolg van de overgangsfase van een aantal auteurs, die niet-polair *ooit* alleen in nonveridicale contexten gebruiken (zie paragraaf 5.2.). Na deze overgangsfase ontstaat rond 1980 een nieuwe stabiele situatie waarin veridicaal gebruik overweegt, en waarin geen grote schommelingen in de relatieve frequentie van veridicaal en nonveridicaal gebruik meer vallen te noteren.

5.5. Topicalisatie van *ooit*

Een verandering die direct verband houdt met de opkomst van niet-polair *ooit* is de mogelijkheid van topicalisatie, dat wil zeggen optreden in de eerste zinspositie voor de persoonsvorm. Negatief-polair *ooit* liet en laat zich niet vooropplaatsen, en gedraagt zich in dit opzicht precies als bijvoorbeeld het Engelse *any* (Klima 1964, Ladusaw 1980) of *ever*:

- (35)
- a. *Any of these guys, nobody likes.
 - b. Some of these guys, nobody likes.
 - c. *Any time I don't have.
 - d. Time, I don't have.
 - e. *Ever, I will not return.
 - f. One day, I will not return.

Overigens is de onmogelijkheid van topicalisatie geen algemene eigenschap van Nederlandse negatief-polaire uitdrukkingen (zie bijv. Hoekstra 1991, Rullmann en Hoeksema 1997, De Swart 1998). Zo laten negatief-polaire predikaten vrij algemeen topicalisatie toe:

- (36) a. Helemaal *pluis* is het daar niet.
 b. *Een pretje* is het niet om te moeten smeken.
 c. *Noemenswaardige* verliezen hebben we niet geleden.
 d. *Zuivere koffie* is dit niet.
 e. Helemaal *van gisteren* was de commissaris gelukkig ook weer niet.
 f. *Bijster gezellig* was het er niet.
 g. *Strikt noodzakelijk* waren deze maatregelen in geen geval.
 h. *Een vetpot* is het daar allerminst.

evenals ingebedde voorkomens van indefiniete negatief-polaire expressies:

- (37) a. Een albatros, of *zelfs maar een meeuw*, hebben we niet gezien.
 b. Dat *ook maar iemand* deze puzzle zou kunnen oplossen, had niemand verwacht.
 c. That John would *ever* accuse *anyone* of plagiarism, nobody had expected.

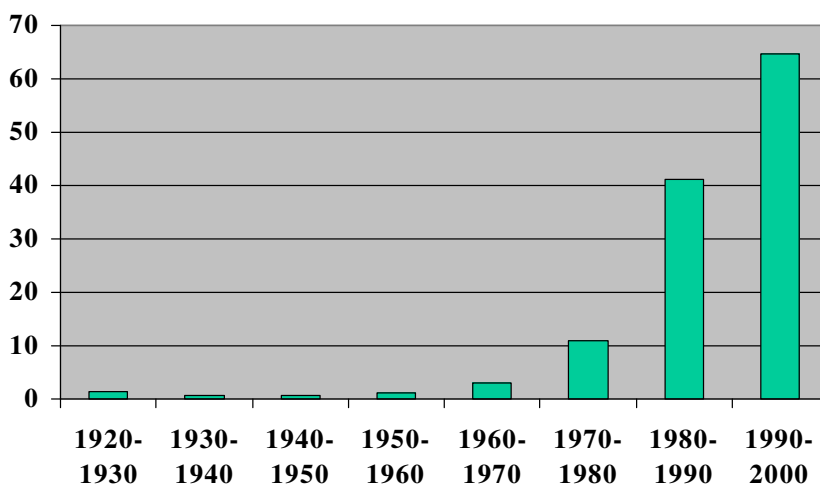
In tegenstelling tot negatief-polair *ooit* kan niet-polair *ooit* gemakkelijk worden getopicaliseerd. We hebben hiervan al voorbeelden gezien, cf. (29b) en (30a).

In Figuur 2 wordt de opkomst van topicalisatie in het corpusmateriaal weer-gegeven. De grafiek weerspiegelt vrij nauwkeurig de opkomst van niet-polair gebruik in het algemeen, zoals hierboven gedocumenteerd in Figuur 1.

Figuur 2: De opkomst van getopicaliseerd *ooit*

De gegevens waarop bovenstaande grafiek is gebaseerd staan in Tabel 4

Ooit: Topicalisaties (per duizend voorkomens)

Tabel 4: Aantal topicalisatie der decennium

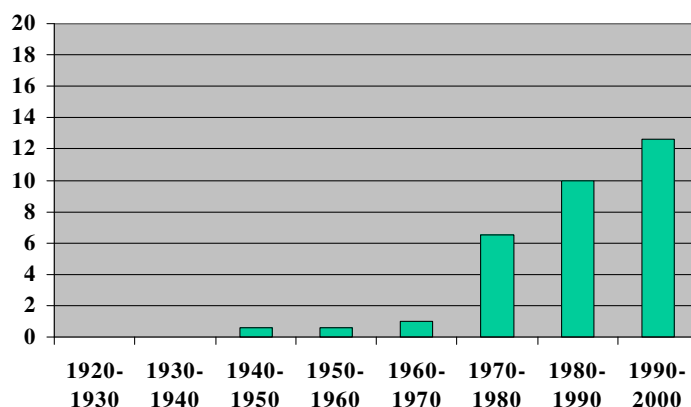
Periode	Aantal topicalisaties	Totaal aantal ooit
1920-1930	1	748
1930-1940	1	1691
1940-1950	1	1684
1950-1960	2	1702
1960-1970	6	1945
1970-1980	22	1994
1980-1990	81	1997
1990-2000	124	1979

5.6. Voorkomens tussen komma's

Zoals hierboven is betoogd kan alleen het niet-polaire *ooit* gecombineerd worden met komma-intonatie. De verwachting is dan ook, dan het aantal voorkomens van *ooit* tussen komma's (of tussen een komma en een punt, of tussen haken) gelijke tred houdt met het aantal niet-polaire voorkomens. Dit blijkt redelijk te kloppen, al moet men hier rekening houden met het feit dat voorkomens tussen komma's nogal infrequent zijn, en behoren tot het stilistische arsenaal van slechts een gering aantal auteurs, met name Cees Nooteboom, Jeroen Brouwers, Hugo Claus, Gerrit Krol en Gerard Reve. In Figuur 3 kan men de toename van dit gebruik waarnemen, en in Tabel 5 staan de gegevens.

Figuur 3

Ooit: Komma-intonatie (per duizend voorkomens)

Tabel 5

Periode	voorkomens tussen kommas	per duizend
1920-1930	0	0
1930-1940	0	0
1940-1950	1	0,6
1950-1960	1	0,6
1960-1970	2	1
1970-1980	13	6,5
1980-1990	20	10,0
1990-2000	25	12,6

6. Conclusies

De hypothese dat er twee gebruikswijzen zijn van *ooit*, een negatief-polair, en de ander niet-polair, vindt volop ondersteuning in de corpusdata. Alle tabellen laten zien dat het niet-polaire gebruik, dat tot de jaren zestig voorbehouden was aan de Brabantse en Limburgse dialecten, alsook de regionaal-gekleurde standaardtaal van althans een deel van de Brabantse en Limburgse schrijvers, zich vanaf de jaren zestig, maar vooral de jaren zeventig, snel verspreid heeft over de rest van het Nederlandstalige landschap.

Een interessante vraag die hier niet kan worden beantwoord is of niet-polair *ooit* bezig is om andere temporele adverbia te verdringen, zoals *eens* of *een keer*. Dit zou best het geval kunnen zijn, maar de relevante gegevens ontbreken om deze veronderstelling te toetsen. Wel is duidelijk dat *ooit* niet alleen in plaats van *eens* of *een keer* wordt gebruikt, maar vaak ook in combinatie ermee (zie Hoeksema 1996).

(37) Ik hoop daar ooit nog eens keer tijd voor te hebben.

Verder moeten we niet uit het oog verliezen dat *ooit*, *eens*, en *een keer* slechts gedeeltelijk in betekenis overeenkomen. Zelfs als we niet-temporeel en frequentatief gebruik van *eens* negeren, blijven er enkele belangrijke verschillen met *ooit*. Binnen het bereik van een tijdsadverbium als *vandaag*, *vanmiddag* kan men wel *eens/een keer* gebruiken, maar niet *ooit*:

- (38) a. Ik zal hem vanmiddag eens/een keer opbellen.
b. *Ik zal hem vanmiddag ooit opbellen.

Ook binnen het bereik van een temporele kwantor als *elke vakantie* doet zich iets dergelijks voor:

- (39) a. Elke vakantie wordt-ie wel eens/een keer dronken.
'On each vacation he gets drunk at some point'
b. *Elke vakantie wordt-ie ooit dronken

Naarmate echter de periode die gelimiteerd wordt door het bijwoord van tijd langer wordt, kan men met beter gevolg *ooit* invoegen:

(40) Toen hij in de gevangenis zat, heeft hij ooit een boek van Chomsky gelezen.

Dit wijst erop dat *ooit* wordt gebruikt voor gebeurtenissen die eens in een lange periode plaatsvinden, in tegenstelling tot *eens* of *een keer*. Vandaar ook dat een uitnodiging als (41) minder hartelijk klinkt dan (42a) of (42b):

(41) Kom ooit (eens) langs!

(42) a. Kom eens langs!
b. Kom een keer langs!

Dit doet natuurlijk vermoeden dat *ooit* niet in staat zal zijn om concurrenten als *eens* of *een keer* ooit geheel en al te verdringen, althans zolang de betekenis van deze uitdrukkingen subtiële verschillen blijft laten zien.

Noten

¹ Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door NWO, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Rijksuniversiteit Groningen door middel van een PIONIER-subsidie voor het project *Reflections of Logical Patterns in Language Structure and Language Use* dat liep van 1992 tot en met 1996. Het onderhavige artikel is een vervolg op Hoeksema (1996) en (1998a). De tekst gaat terug op een Engelstalig manuscript met de titel *Once Upon a Time in Dutch: The Story of Ooit*, waarvan de inhoud in verschillende vormen gepresenteerd is op bijeenkomsten in Tilburg, Leiden, Manchester en Groningen in 1994 en 1995. De gegevens zijn echter recenter en meer uitgebreid zodat de Engelse versie thans als achterhaald moet worden beschouwd. Voor onmisbare hulp bij het verzamelen van mijn gegevens en voor discussie van de bevindingen ben ik veel dank verschuldigd aan Dina Hoeksema-Emmelkamp, Frans Zwarts, Ton van der Wouden, Henny Klein-Van der Laaken, Gilles Dorleijn, Norbert Corver, Eric Jackson, Jan de Jong, Mary Kemperink, Tony Kroch, Cor Hoppenbrouwers, Maaïke Schoorlemmer, Sjoukje van der Wal en Jan-Wouter Zwart en het publiek bij de mondelinge presentaties. Ton van der Wouden dank ik verder nog voor zijn uitvoerige en snelle commentaar op dit stuk.

² Zie Zaalberg (1977) voor een korte bespreking van de verandering. Zoals Zaalberg opmerkt, noteren de meeste woordenboeken het nieuwe gebruik in de loop van de jaren 1970, kort nadat het algemeen gangbaar werd. Met uitzondering van Zaalberg hebben taalkundigen amper aandacht geschonken aan de verandering op het moment dat hij plaatsvond. Wel kan gewezen worden op aandacht van niet-professionele zijde in ingezonden brieven in *Onze Taal* (Nijveld (1978), De Bruijn (1980)). Overigens kunnen voorbeelden van niet-polair *ooit* ook in dit tijdschrift al vanaf de jaren zestig genoteerd worden, hetgeen kenmerkend is voor het gebrek aan weerstand van normatieve aard tegen de verandering.

³ De voorbeelden zijn afkomstig uit Nescio, *Titaantjes* (1913) en *De uitvreter* (1909).

⁴ Een uitzondering moet gemaakt worden voor WH-indefiniten, zoals *wie dan ook, waar dan ook, welk dan ook* e.d., die juist heel goed verenigbaar zijn met komma-intonatie:

(i) Ik wil met niemand van de heren, waar dan ook, over deze aangelegenheid in discussie treden.

⁵ Gerard Walschap, *Waldo*, in Verzameld werk, deel 1, Manteau, Antwerpen/Amsterdam, 1988, blz. 112. [1e druk 1928].

⁶ ibidem, blz. 190

⁷ Antoon Coolen, *Het huis met de zeven slapers*, 7e druk, Nijgh en Van Ditmar, Den Haag. [1e dr. 1953]

⁸ Jac. van Ginneken, *Handboek der Nederlandsche Taal*, deel 1, Malmberg, Nijmegen, 1913, blz. 16.

⁹ Marie Koenen, *De moeder*, Grootdrukkuitgeverij, Eindhoven, 1980 [1e dr. 1917], blz. 131.

¹⁰ Joop van den Broek, *Kermis in de regen*, Bruna, Utrecht, 1958, blz. 78.

¹¹ Vergelijk de volgende opmerking in Povée (1972: 33-34):

Herman de Man blijkt zich inderdaad weinig gelegen te hebben laten liggen aan de correcte weergave van het dialect van de plaatsen waar zijn boeken zich afspelen. Sterker nog: zijn dialect is er in het geheel geen. Hij schreef een streektaal die nergens ter wereld en zeker niet in de streken rond Lopik, Oudewater of Gouda werd gesproken. Maar het frappante is dat geen van zijn talloze critici daar ooit bij heeft stilgestaan; ja dat zelfs de streekbewoners die zijn romans over hun eigen streek lazen, veelal geloofd hebben dat zij werkelijk zo spraken. Het dialect van Herman de Man is er een van eigen makelij [...]. Een deel ervan heeft hij afgekeken van de Vlamingen en de Brabanders, maar dat is niet eens zo heel erg veel. Genoeg evenwel om een criticus als C.J. Kelk te doen geloven dat de Lopikerwaard in de buurt van Brabant lag.

¹² Herman de Man, *Maria en haar timmerman*, 9e druk, Querido, Amsterdam, 1980 [1e druk 1932], blz. 206.

¹³ Herman de Man, *Scheepswerf De Kroonprinces*, Grote Letter Bibliotheek, Baambrugge, 1990, blz. 430. [1e druk 1936]

- ¹⁴ Toon Kortooms, *Dit zwarte goud*, 11e druk, Westers, Utrecht, 1980 [1e dr 1955], blz. 90.
- ¹⁵ ibidem, blz. 168.
- ¹⁶ Albert Helman, *De stille plantage*, 19e druk, Nijgh en Van Ditmar, Den Haag, 1987 [1e dr 1931], blz. 97.
- ¹⁷ Albert Helman, *Orkaan bij nacht*. Herdruk, Querido, Amsterdam, 1976 [1e dr 1934], blz. 38.
- ¹⁸ Jan Engelman, *Parnassus en Empyreum*, Leiter-Nypels, Maastricht, 1931, blz. 175.
- ¹⁹ Hierbij ga ik er stilzwijgend van uit dat we contexten die zowel neerwaarts monotoon als veridicaal zijn kunnen negeren omdat ze contradictoir zijn. Een dergelijke omgeving is bijvoorbeeld: *Het is mogelijk en het is onmogelijk dat ____*. Deze omgeving is zowel neerwaarts monotoon als opwaarts monotoon, als ook veridicaal op grond van het beginsel *ex falso quodlibet*.

Bibliografie

- Auwera, Johan van der
1993 'Dutch "once" and related issues,' ongepubliceerd artikel, Universiteit van Antwerpen.
- Blancquaert, Edgar
1948 *Na meer dan 28 jaar Dialect-onderzoek op het Terrein*. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde. Reeks III, no 31. Drukkerij George Michiels, N.V., Tongeren.
- Blancquaert, E., J.C. Claessens, W. Goffin et al.
1962 *Dialektatlas van Belgisch-Limburg en Zuid Nederlands-Limburg*. De Sikkel, Antwerpen. (Reeks Nederlandse dialektatlassen, no. 8)
- Bont, A.P. de
1958 *Dialekt van Kempenland, deel II, Vocabularium*. Van Gorcum, Hak & Prakke, Assen, 1958.
- Bruijn, J.U. de
1980 Ingezonden brief, *Onze Taal* 49-10, 94.
- Chomsky, Noam
1981 *Lectures on Government and Binding*. Foris, Dordrecht.
- Cornelissen, J.
1938 *Idioticon van het Antwerpsch Dialect, Bijvoegsel, 2e deel*. J. van Mierlo-Proost, Turnhout.
- Daan, Jo
1969 *Dialektatlas van Noord-Holland*. De Sikkel, Antwerpen. (Reeks Nederlandse dialektatlassen, no. 13)
- Entjes, H.
1982 *Dialektatlas van Zuid-Drente en Noord-Overijssel*. De Sikkel, Antwerpen. (Reeks Nederlandse dialektatlassen, no.14)
- Entjes, H. en A.R. Hol
1973 *Dialektatlas van Gelderland en Zuid-Overijssel*, De Sikkel, Antwerpen. (Reeks Nederlandse dialektatlassen, no 12)
- Fauconnier, Gilles
1978 'Implication Reversal in a Natural Language,' in: Franz Guenther en

- Siegfried J. Schmidt, red., *Formal Semantics and Pragmatics for Natural Language*, Reidel, Dordrecht, 289-301.
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij, en M.C. van den Toorn, red.,
1984 *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Giannakidou, Anastasia
1997 *The Landscape of Polarity Items*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
1998 *Polarity Sensitivity as (Non)Veridical Dependency*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Heim, Irene
1984 "A Note on Negative Polarity and Downward Entailingness," in Charles Jones and Peter Sells, eds., *Proceedings of NELS 14*, GLSA, University of Massachusetts, 98-107.
- Hoeksema, Jack
1983 "Negative Polarity and the Comparative," in *Natural Language and Linguistic Theory* 1-4, 403-434.
1986a "Monotonicity Phenomena in Natural Language," in: *Linguistic Analysis* 16, 1-2, 235-250.
1986b "Monotonie en Superlatieven," in: Cor Hoppenbrouwers, Joop Houtman, Ineke Schuurman, en Frans Zwarts, red., *Proeven van Taalwetenschap*, Tabu special, 41-49.
1996 "Aantekeningen bij *ooit*. Deel 1: *Nog ooit* versus *ooit nog*," in *Tabu* 26-1, 3-16.
1998a "On the (Non)loss of Polarity Sensitivity: Dutch *ooit*", in Richard M. Hogg and Linda van Bergen, eds., *Historical Linguistics 1995. Volume 2: Germanic Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 101-114.
1998b "In Days, Weeks, Months, Years, Ages: A class of temporal negative polarity items", MS, Rijksuniversiteit Groningen.
- Hoeksema, Jack en Henny Klein
1995 "Negative Predicates and Their Arguments," *Linguistic Analysis* 25, 3-4, 146-180.
- Hoekstra, Eric
1991 *Licensing Conditions on Phrase Structure*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Hoeufft, Mr. J.H.
1836 *Proeve van Bredaasch Taal-eigen*. F.P. Sterk, Breda.
- Hol, A.R. en J. Passage
1966 *Dialektatlas van Oost-Noord-Brabant, de Rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg*. De Sikkel, Antwerpen. (Reeks Nederlandse Dialektatlassen, no 10)
- Hoop, Helen de
1988 'Polariteit en Superlatieven,' in *Tabu* 18-13, 114-128.
- Israel, Michael
1998 *The Rhetoric of Grammar: Scalar Reasoning and Polarity Sensitivity*. Proefschrift, University of California at San Diego.

- Jackson, Eric
 1994 *Negative Polarity, Definites under Quantification and General Statements*. Proefschrift, Stanford University, Stanford.
- Kadmon, Nirit en Fred Landman
 1990 'Polarity Sensitive *Any* and Free Choice *Any*,' in Stokhof en Torenvliet, red, deel 1, 227-251.
 1993 'Any,' *Linguistics and Philosophy* 16, 353-422.
- Klima, Edward S.
 1964 'Negation in English.' In: Jerry A. Fodor en Jerrold J. Katz, red., *The Structure of Language*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 246-323.
- Krifka, Manfred
 1990a 'Polarity Phenomena and Alternative Semantics,' in: Stokhof en Torenvliet, red., deel 1, 277-302.
 1990b 'Some Remarks on Polarity Items,' in: D. Zaefferer, red., *Semantic Universals and Universal Semantics*, Foris, Dordrecht.
- Kürschner, Wilfried
 1983 *Studien zur Negation im Deutschen*. Studien zur deutschen Grammatik 12, Narr, Tübingen.
- Ladusaw, William A.
 1980 *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. Garland Press, New York.
- Leuschner, Torsten
 1996 "Ever and universal quantifiers of time: observations from some Germanic languages", in Katarzyna Jaszcolt en Ken Turner, red., *Contrastive Semantics and Pragmatics*, Elsevier, Oxford, 469-484.
- Linebarger, Marcia
 1980 *The Grammar of Negative Polarity*. Proefschrift, MIT, gepubliceerd in 1981 door de Indiana University Linguistics Club, Bloomington, Indiana.
 1987 "Negative Polarity and Grammatical Representation," *Linguistics and Philosophy* 10, 325-387.
- Mey, Sjaak de
 1990 *Determiner Logic or the Grammar of the NP*, Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Nijveld, W.J.
 1978 ingezonden brief, *Onze Taal* 47-12, p. 92.
- Progovac, Ljiljana
 1988 *A Binding Approach to Polarity Sensitivity*. Proefschrift, University of Southern California.
 1994 *Negative and positive polarity: a binding approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pové, H.
 1972 *Herman de Man*. Uitgeverij Orion - N.V. Desclée De Brouwer.
- Rullmann, Hotze, en Jack Hoeksema
 1997 'Ook maar en zelfs maar: een corpusstudie.' In: *Nederlandse Taalkunde*, 2-4, 281-317.

- Sassen, Albert
 1967 *Dialektatlas van Groningen en Noord-Drente*. De Sikkel, Antwerpen.
 (Reeks Nederlandse dialektatlassen , no 16)
- Seuren, Pieter A.M.
 1975 *Tussen taal en denken. Een bijdrage tot de empirische funderingen van de semantiek*. Oosthoek, Scheltema & Holkema, Utrecht.
 1976 'Echo: Een studie in negatie.' In: G. Koefoed en A. Evers (ed.), *Lijnen van taaltheoretisch onderzoek. Een bundel oorspronkelijke artikelen aangeboden aan prof. dr. H. Schultink*. H.D. Tjeenk Willink, Groningen, 160-184.
 1985 *Discourse Semantics*. Basil Blackwell, Oxford.
- Swart, Henriëtte de
 1998 "Licensing of negative polarity items under inverse scope," *Lingua* 105, 175-200.
- Szabolcsi, Anna en Frans Zwarts
 1993 'Weak islands and an algebraic semantics for scope taking,' *Natural Language Semantics* 1, 235-284.
- Stokhof, Martin en Leen Torenvliet, red.
 1990 *Proceedings of the Seventh Amsterdam Colloquium*, ITLI, Universiteit van Amsterdam.
- Wal, Sjoukje van der
 1996 *Negative Polarity Items & Negation: Tandem Acquisition*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Wouden, Ton van der
 1988 'Positief polaire uitdrukkingen 1,' *GLOT* 11-2, 165-190.
 1994 *Negative Contexts*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
 1997 *Negative Contexts. Collocation, polarity and multiple negation*. Routledge, Londen.
- Wouden, Ton, Frans Zwarts, Inge Callebaut en Piet van de Craen
 1998 "Once upon a time in Dutch." Ongepubliceerd artikel, Rijksuniversiteit Groningen en Vrije Universiteit Brussel.
- Zaalberg, C.A.
 1977 'Van eens naar ooit.' In: P.G.J. van Sterkenburg, red., *Lexicologie. Een bundel opstellen voor F. de Tollenaere ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag door vrienden en vakgenoten*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 321-323.
- Zwarts, Frans
 1981 "Negatief Polaire Uitdrukkingen 1", *GLOT* 4-1, 38-132.
 1986a *Categoriale Grammatica en Algebraïsche Semantiek. Een onderzoek naar negatie en polariteit in het Nederlands*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen.
 1986b "Polariteit: De reikwijdte van een lexicale eigenschap," in: C. Hoppenbrouwers, I. Schuurman, R. van Zonneveld and F. Zwarts, red., *Syntaxis en lexicon*, Foris, Dordrecht, 157-192.
 1995 "Nonveridical Contexts," *Linguistic Analysis* 25, 3-4, 286-312.